

De substantiële vertegenwoordiging van moslimvrouwen

Vertegenwoordigende claims en responsiviteit in het Vlaamse hoofddoekendebat

Eline Severs, Karen Celis en Petra Meier

ABSTRACT: Substantively Representing Muslim Women? Representative Claims and Responsiveness in the Flemish Headscarf Debate

Recently, scholars have propagated a 'claim-based' approach towards the study of women's substantive representation. In this article, we challenge the relativism of such a 'claim-based' approach and explore the relevance of the concept of 'responsiveness' as a democratic criterion. We do so, more specifically, through a study of Muslim women's substantive representation in the Flemish headscarf debate. We identify claims to speak for Muslim women formulated by (1) political parties and (2) Muslim women and (minority) women's associations and examine the congruence between their respective claims. The important incongruence found between the claims formulated by right-wing and liberal parties and those of Muslim women/women's associations provides empirical backing to the acclaimed relevance of a relational evaluation of women's substantive representation. We conclude that the criterion of responsiveness is invaluable because it allows us to evaluate if actors' claims to speak for women account for women's capacity to speak for themselves.

KEYWORDS: political representation, representative claims, responsiveness, women's substantive representation, the headscarf debate, women's interests

1. Inleiding¹

Genderstudies hebben tijdens de laatste twee decennia in belangrijke mate bijgedragen tot innovatief denken over politieke vertegenwoordiging. Toenemende

aandacht voor de diversiteit aan vrouwen en de verscheidenheid van hun levenservaringen gaf in het verleden aanleiding tot kritische reflectie over traditionele manieren waarop de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen werd bestudeerd. Traditioneel vertrokken onderzoekers vanuit hun eigen begrip van 'vrouwenbelangen' en definieerden ze de kwaliteit van substantiële vertegenwoordiging als de mate waarin vertegenwoordigers deze belangen behartigden in hun parlementaire werkzaamheden. Toenemende controverse over het karakter van 'vrouwenbelangen' – *i.e.* wat vrouwen onderling bindt en hen onderscheidt van anderen – stelde niet enkel de veralgemeenbaarheid van traditionele – vaak eenduidige, 'blanke' en feministische – bepalingen van vrouwenbelangen in vraag (Crenshaw, 1998; Weldon, 2008); ze zette onderzoekers er ook toe aan om traditionele maatstaven van substantiële vertegenwoordiging te herzien (Celis & Childs, 2008a en 2008b).

In hun zoektocht naar een nieuwe, meer open benadering van substantiële vertegenwoordiging vonden genderstudies inspiratie bij hedendaagse theorieën rond vertegenwoordiging die de constitutieve componenten van vertegenwoordiging blootlegden. Meer specifiek omarmden onderzoekers de visie dat vertegenwoordiging een creatieve handeling is, waarbij vertegenwoordigers de werkelijkheid interpreteren en hieraan een invulling geven door 'vertegenwoordigende claims' te formuleren (Mansbridge, 2003; Saward, 2006). Deze 'claimsgeoriënteerde' visie bleek uitermate aantrekkelijk voor genderstudies, omdat ze de aandacht verlegde van wat het begrip 'vrouwenbelangen' inhoudt voor onderzoekers naar de creativiteit waarmee vertegenwoordigers zelf invulling geven aan dergelijke belangen. Met andere woorden: de 'claimsgeoriënteerde' visie op vertegenwoordiging faciliteerde een open benadering van wat de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen is en waarover deze dient te gaan. De 'claimsgeoriënteerde' benadering van substantiële vertegenwoordiging maande onderzoekers ook aan om niet-parlementaire handelingen te bestuderen en eerder verwaarloosde actoren – zoals beroemdheden, ngo's, burgers, maar ook conservatieve en extreemrechtse partijen – op te nemen in studies over vrouwenvertegenwoordiging.

In deze bijdrage beklemtonen we de toegevoegde waarde van de 'claimsgeoriënteerde' benadering, maar nemen we een standpunt in tegen wat we definiëren als een toenemende verwaarlozing van normatieve vraagstukken van substantiële vertegenwoordiging. We stellen dat de hedendaagse focus op de creativiteit waarmee vertegenwoordigers vormgeven aan 'vrouwenbelangen' gepaard is gegaan met een toenemend relativisme. Binnen recente studies die een 'claimsgeoriënteerde' benadering hebben gehanteerd (Meier, 2008; Celis *et al.*, 2009; André *et al.*, 2010; Erzeel, 2011) werd, tot op heden, te weinig stilgestaan bij de intrinsieke waarde van claims voor vrouwen zelf en de aard van de relatie tussen vrouwen en diegenen die claimen namens hen te spreken. Zo werden de claims voor moslimvrouwen die

worden geformuleerd door extreemrechtse partijen op eenzelfde leest geschoeid als de claims van parlementsleden met een allochtone achtergrond. Onderzoekers hebben hierbij nagelaten te onderzoeken of de claims geformuleerd door extreemrechtse partijen de belangen van moslimvrouwen dienen en/of al dan niet de promotie van xenofobie en marginalisering verzorgen (Lyon & Spini, 2004; Bracke, 2004; Seckinelgin, 2006; Droogsma, 2007).

In deze bijdrage hernemen we het argument van Severs (2010) dat de identificatie van vertegenwoordigende claims enkel kan worden beschouwd als een eerste stap in studies naar substantiële vertegenwoordiging. Omdat claims zowel de stem van vrouwen kunnen versterken als hen het zwijgen kunnen opleggen, moet een dergelijke identificatie steeds gepaard gaan met een evaluatie van de responsiviteit van vrouwen. Dat is een evaluatie van de mate waarin dergelijke claims blijken te geven van bereidheid om met de perspectieven van vrouwen zelf in dialoog te treden en een antwoord te bieden op hun eisen. In deze bijdrage illustreren we de waarde van dit theoretisch en normatief standpunt aan de hand van een onderzoek naar de responsiviteit in het Vlaamse hoofddoekendebat. We bestuderen de vertegenwoordigende claims geformuleerd door politieke partijen enerzijds en moslimvrouwen en vrouwenorganisaties anderzijds en we gebruiken het concept 'responsiviteit' als een manier om de kwaliteit van de claims van politieke partijen te bepalen. Het Vlaamse hoofddoekendebat is een interessante gevalstudie, omdat moslimvrouwen van bij het begin van het debat de emancipatorische meerwaarde van een verbod op de hoofddoek hebben betwist. In hun publieke interventies hebben ze de traditionele representatie van moslimvrouwen – als onderdrukt en niet-geëmancipeerd – en de claims die namens hen werden geformuleerd in vraag gesteld.

In deze bijdrage erkennen we dat de moslimvrouwen die zichzelf organiseren binnen de Vlaamse context slechts een deel uitmaken van de bredere groep moslimvrouwen die, mogelijk, akkoord gaat met deze traditionele representatie. Vanuit het oogpunt van democratische gelijkheid en inclusie stellen we echter dat wanneer moslimvrouwen het publieke forum betreden en hun ontevredenheid uiten omtrent de representaties die over hen, namens hen en voor hen worden gemaakt, politieke partijen deze ontevredenheid in aanmerking moeten nemen en hierop een antwoord moeten formuleren. In wat volgt werken we eerst de idee van responsiviteit zoals gehanteerd in deze studie uit. Vervolgens bespreken we de data en de gehanteerde methode en presenteren we de voornaamste bevindingen van deze studie. Concluderend bieden we een reflectie op de waarde van het concept 'responsiviteit' voor de studie van substantiële vertegenwoordiging en formuleren we aanbevelingen voor aanvullend onderzoek.

2. Vertegenwoordigende claims, substantiële vertegenwoordiging en responsiviteit

Voor 2004 bleef het publieke debat over de hoofddoek beperkt in Vlaanderen. Sinds 2004, toen de hoofddoek het onderwerp uitmaakte van langdurige politieke controverse in Frankrijk, heeft de hoofddoek echter bij regelmaat aanleiding gegeven tot een intens debat over het seculiere karakter van de staat, de emancipatie van moslimvrouwen en hun recht op non-discriminatie. Tijdens deze debatten zijn moslimvrouwen naar voor getreden als bijzonder kritische actoren. Ze organiseerden zichzelf en mobiliseerden actief tegen de invoering van een verbod op de hoofddoek. Hun kritiek op dominante representaties van de hoofddoek en zijn betekenis voor moslimvrouwen – als onderdrukkend en discriminerend – suggereert dat deze representaties herziening of, op zijn minst, diversificatie behoeven.

Een dergelijke relationele evaluatie van vertegenwoordigingsprocessen ontbreekt in actuele studies rond substantiële vertegenwoordiging. In reactie op hedendaagse theorieën over vertegenwoordiging hebben onderzoekers meer aandacht gekregen voor de constitutieve componenten van vertegenwoordiging – *i.e.* hoe door vertegenwoordiging betekenis wordt toegekend. ‘Vrouwenbelangen’ worden binnen genderstudies niet langer als een objectief gegeven beschouwd, maar worden gezien als geconstrueerd binnen het vertegenwoordigingsproces. Substantiële vertegenwoordiging wordt daarom steeds vaker beschouwd als het formuleren van ‘vertegenwoordigende claims’ – *i.e.* claims waarbij actoren stellen “de belangen van vrouwen te vertegenwoordigen of te weten hoe de belangen van vrouwen moeten worden vertegenwoordigd” (Saward, 2006, p. 305, vertaling door de auteurs). Deze visie heeft onderzoekers aangespoord thematische, vooraf bepaalde afbakeningen van de inhoud van substantiële vertegenwoordiging (zie *supra*, Inleiding) te verruilen voor een inductieve studie van de diverse en conflicterende manieren waarop binnen vertegenwoordigingsprocessen betekenis wordt verleend aan ‘vrouwenbelangen’.

Als gevolg van deze inductieve benadering besteden onderzoekers steeds minder aandacht aan normatieve vraagstukken van vrouwenvertegenwoordiging – *i.e.* wanneer vertegenwoordigende claims voor vrouwen ‘goed’ of ‘democratisch’ zijn. Doordat recent onderzoek (André *et al.*, 2010; Erzeel, 2011) zich vooral heeft toegespitst op de vertegenwoordigende claims van politieke partijen en parlementsleden, hebben onderzoekers, enigszins ongewild, vrouwen gereduceerd tot de passieve ontvangers van claims. Onderzoekers hebben hierbij niet enkel genegeerd dat vrouwen in staat zijn om zelf een oordeel te vellen over wat in hun belang is en de relevantie van vertegenwoordigende claims kunnen betwisten; zij hebben ook nagelaten om een antwoord te bieden op de vraag wat een dergelijke contestatie betekent voor de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging.

In deze bijdrage stellen we dat contestatie niet inherent slecht is, noch dat het een teken is van ondemocratische vertegenwoordiging. De antipode van democra-

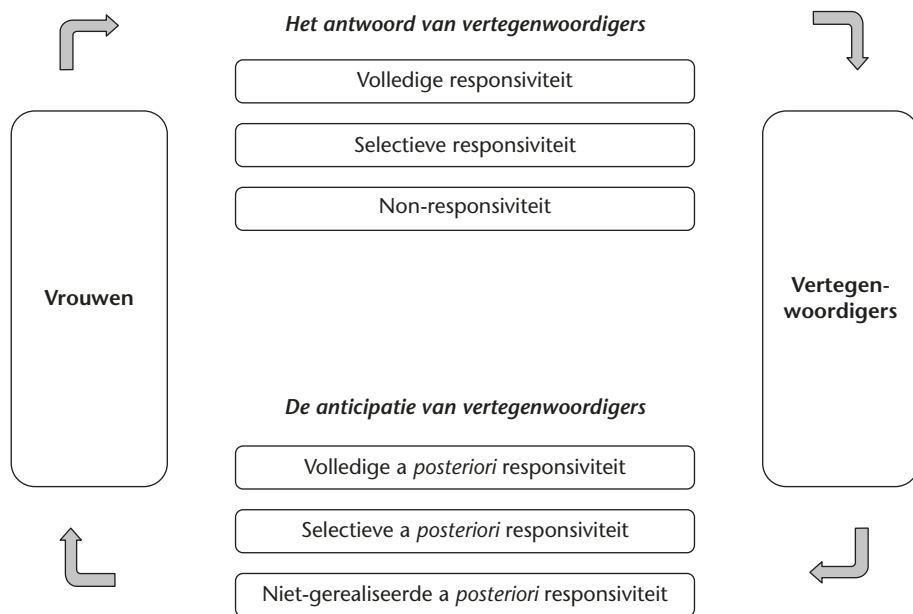
tische vertegenwoordiging is niet contestatie maar exclusie; dat is de uitsluiting van de deelname aan processen van vertegenwoordiging en de marginalisering van de stem van vrouwen binnen deze processen (Plotke, 1997). Voortbouwend op deze idee stellen we dat, wanneer vrouwen het publieke forum betreden en zich engageren in extraparlamentaire vormen van (zelf)representatie (zoals de creatie van actiecomités of de organisatie van protestactiviteiten), een politiek antwoord op hun protest vereist is (Urbinati, 2005, pp. 198-199; Runciman, 2007, p. 95). De mogelijkheid voor vrouwen om deel te nemen aan vertegenwoordigingsprocessen levert onvoldoende bewijs van hun inclusie. Doordat inclusie ook bepaald en bestendigd wordt door interactie met meer centrale actoren in het vertegenwoordigende systeem – zoals partijen, parlementsleden, enz. – vereist democratische vertegenwoordiging responsiviteit vanwege deze actoren. Een dergelijke responsiviteit levert het bewijs dat aan vrouwen een betekenisvolle aanwezigheid – niet een loutere aanwezigheid – werd toegekend in vertegenwoordigingsprocessen, in de zin dat ze als gelijke partners worden beschouwd in de determinering van wat ‘vrouwenbelangen’ zijn.

Onze bijdrage bepleit een hernieuwd engagement met de oorspronkelijke definitie van substantiële vertegenwoordiging van Hanna Pitkin (1967, p. 209) als: “handelen in het belang van zij die worden vertegenwoordigd, op een responsieve manier”. We zijn hierbij niet blind voor de traditionele kritiek op responsiviteit; met name, dat ze de autonomie van vertegenwoordigers onderkent en, daarmee gepaard gaand, de nood aan deliberatie en compromis in democratische systemen. Maar we stellen, gesteund door hedendaagse lezingen van het werk van Pitkin, dat haar definitie een meer dynamischer invulling van het concept ‘responsiviteit’ vooropstelt dan veelal wordt gedacht (Runciman, 2007; Severs, 2010, Castiglione, 2012).

Recent hebben onderzoekers (Runciman, 2007, p. 95; Severs, 2010, p. 417) geargumenteerd dat Pitkins tweeledige definitie van substantiële vertegenwoordiging een bijzonder gebalanceerde visie op democratische vertegenwoordiging vooropstelde. Pitkins (1967) onderscheid tussen *wat* een vertegenwoordiger moet doen (“handelen in het belang van zij die worden vertegenwoordigd”) en *hoe* deze dit moet doen (“op een responsieve manier”) stelt een complexe balans voorop tussen, enerzijds, de creativiteit waarmee vertegenwoordigers de problemen van vrouwen duiden en hun belangen definiëren en, anderzijds, de mogelijke bezwaren die vrouwen zelf kunnen maken tegen deze handelingen.² Pitkin (1967, p. 144) stelde dat vertegenwoordigers proactief mogen handelen wanneer vrouwen geen duidelijke preferenties hebben; hierdoor dragen zij bij tot de articulatie van hun belangen (cf. Mansbridge, 2003, p. 518). Wanneer vrouwen daarentegen expliciete preferenties hebben, meende Pitkin, moeten vertegenwoordigers hierop een antwoord bieden en aangeven waarom de wensen van vrouwen niet in overeenstemming zijn met hun reële belangen. In haar behandeling van substantiële vertegenwoordiging hechtte Pitkin aldus meer belang aan de *potentiële responsiviteit* van vertegen-

woordigers – *i.e.* hun bereidheid om aan vrouwen een antwoord te bieden – dan aan hun *antwoorden* (Eulau & Karps, 1977, p. 237). Eerder dan onbedachtzaam de wensen of eisen van vrouwen te vervullen moeten vertegenwoordigers, volgens Pitkin, bereid zijn om de perspectieven van vrouwen in overweging te nemen en moeten ze in het licht daarvan bereid zijn om hun eigen visie te herdenken.

Deze procedurele benadering van substantiële vertegenwoordiging vormde de basis voor de recente typologie van responsiviteit (Figuur 1) van Severs (2010, p. 418). In eerste instantie, en vertrekkende vanuit Pitkins werk, introduceerde Severs een onderscheid tussen de standaardnotie van responsiviteit – die begint bij de wensen van vrouwen – en de notie van *a posteriori* gerealiseerde responsiviteit – die aanvangt bij de anticiperende claims van vertegenwoordigers. Dit laatste is een meer gedetailleerde conceptualisering van Pitkins notie van ‘potentiële responsiviteit’, suggererend dat de reacties van vrouwen op Tijdstip 2 toelaten om vertegenwoordigende claims geformuleerd op Tijdstip 1 te falsifiëren of te bevestigen.

FIGUUR 1. Patronen van responsiviteit tussen vertegenwoordigers en vrouwen.

In tweede instantie, en ongeacht de richting van de congruentiepatronen, erkende de typologie van Severs (2010) de mogelijkheid van variatie in de mate van congruentie tussen de claims geformuleerd door respectievelijk vertegenwoordigers en vrouwen. Severs (2010, p. 419) beschouwde vertegenwoordigende claims als

taalhandelingen, waarbij een bepaald beleidsthema (bv. emancipatie) wordt aangekaart en specifieke belangen worden toegekend aan vrouwen (bv. het recht op zelfdeterminatie), en zij stelde dat congruentie volledig, selectief of niet-bestaande kan zijn. Wanneer vertegenwoordigers in hun antwoorden hetzelfde thema opnemen als vrouwen maar een ander belang toekennen aan vrouwen (bv. de nood aan externe bevrijding van moslimvrouwen), worden deze antwoorden als *selectief responsief* beschouwd. Ze drukken eenzelfde bekommernis uit, maar kennen verschillende belangen toe aan moslimvrouwen. Daarentegen impliceert *volledige responsiviteit* congruentie op het niveau van zowel de aangekaarte thematiek als de geformuleerde belangen. Bij *non-responsiviteit* is congruentie wat betreft zowel thematiek als belangenformulering afwezig. Een gelijkaardige variatie is mogelijk wanneer vertegenwoordigers anticiperende claims formuleren. Wanneer hun claims een reactie van vrouwen uitlokken, kan de gerealiseerde congruentie volledig, selectief of onbestaande zijn. Deze congruentiepatronen vertalen zich, respectievelijk, in *gerealiseerde a posteriori responsiviteit* (thema/belang), *selectieve a posteriori responsiviteit* (thema, geen belang), en *niet-gerealiseerde a posteriori responsiviteit*.

In onze studie gebruiken we de typologie van Severs (2010) om de inclusiviteit van het Vlaamse hoofddoekendebat en de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van moslimvrouwen te bepalen. Door de inclusie van de perspectieven van moslimvrouwen voorop te stellen, hanteren we een kwaliteitsbenadering die erkent dat partijen innoverende inzichten omtrent de belangen van moslimvrouwen kunnen aanleveren en dat moslimvrouwen er diverse, en mogelijk conflicterende, belangen op nahouden. In overeenstemming met deze visie op de kwaliteit van substantiële vertegenwoordiging, verwachten we dat onze studie bijkomend bewijs zal leveren voor de in de literatuur veronderstelde relevantie van linkse partijen, descriptieve vertegenwoordigers – *i.e.* vrouwen en vertegenwoordigers met een allochtone achtergrond – en vertegenwoordigers met wederzijdse contacten met moslimvrouwen. Eerdere studies toonden namelijk aan dat in contexten van wantrouwen, zoals het hoofddoekendebat, dit type actoren het meest aandacht heeft voor de perspectieven van vrouwen zelf (*cf.* Caul, 1999; Mansbridge, 1999; Dovi, 2002; Celis, 2006).

3. Data, methode en operationalisering

3.1 *Afbakening van het Vlaamse hoofddoekendebat*

De eerste fase van het onderzoek bestond erin de contouren van het Vlaamse hoofddoekendebat af te bakenen. Hierbij werd een tweeledige strategie gehanteerd. Eerst

identificeerden we de publieke ontmoetingsplaatsen of fora waarin de hoofddoek werd besproken. Daarna onderscheidde we binnen deze fora gesprekken over de hoofddoek van andere gesprekken. Gezien de gedeelde beleidsverantwoordelijkheden tussen het federale (Belgische) en het regionale (Vlaamse) niveau, wezen we een puur regionale beperking van het 'Vlaamse' hoofddoekendebat af. We beslisten daarentegen om het 'Vlaamse' hoofddoekendebat te situeren in de publieke fora waarin het Nederlands, de officiële taal van Vlaanderen, werd gehanteerd; zijnde de Nederlandstalige media, het Vlaamse Parlement, de federale Senaat en de Kamer van Volksvertegenwoordigers, het publieke platform dat werd gecreëerd door vrouwenorganisaties die rond het thema mobiliseerden in Vlaanderen en dat van de politieke partijen die een zetel behaalden in het Vlaamse Parlement.³ Binnen deze publieke fora werden, op basis van het trefwoord 'hoofddoek',⁴ gesprekken over de hoofddoek geïdentificeerd.

Deze publieke fora werden onderzocht voor de periode 2004 tot en met 2009. Via een zoektocht op basis van het trefwoord 'hoofddoek' werden 79 journaals van de Vlaamse publieke omroep (VRT) in de studie opgenomen. Omwille van de beperkte capaciteiten van het VRT-archief werden slechts 21 van de 80 VRT 'infotainment'-programma's waarin de hoofddoek werd besproken onderzocht.⁵ Via de online databank Mediargus⁶ werden 2.829 persartikels voor de populaire krant *Het Laatste Nieuws* (601), de zogenaamde kwaliteitskranten *De Morgen* (925) en *De Standaard* (1042), en het magazine *Knack* (261) weerhouden. Naast 54 documenten van het Vlaamse Parlement werden 22 documenten van de Senaat en 54 documenten van de Kamer van Volksvertegenwoordigers in de studie opgenomen. De partijprogramma's, persberichten, conferentieteksten, ledenmagazines en websites van politieke partijen en van de vrouwen- en jongerenafdelingen werden bestudeerd. De verzamelde partijdocumentatie is relatief exhaustief en laat toe om trends bij de partijen te detecteren.⁷

Omdat veel van deze documenten niet enkel over de hoofddoek handelen, werd binnen deze documenten een tweede selectie gemaakt op basis van het trefwoord 'hoofddoek'. We weerhielden daarbij niet enkel de interventies of spraakhandelingen van actoren die het woord 'hoofddoek' bevatten, maar ook van diegenen die reageerden op deze actoren in eenzelfde context (bijvoorbeeld in een parlementair debat of een interview). De interventies van parlementsleden, ministers en lokale afgevaardigden werden opgenomen in de studie, zowel wat de Nederlandstalige als de Franstalige partijleden betreft. Hoewel het onwaarschijnlijk is dat de interventies van Franstalige partijleden verband houden met gebeurtenissen in Vlaanderen, kunnen deze interventies, voor zover ze in 'Vlaamse' fora werden gemaakt, een impact gehad hebben op de dynamiek van het Vlaamse hoofddoekendebat. In totaal werden 1.481 interventies door politieke partijen geïdentificeerd.

Op basis van hun interventies in de media werden vrouwenorganisaties die mobiliseerden rond het thema van de hoofddoek geïdentificeerd. We contacteerden

deze organisaties – en alle andere organisaties die zich in hun netwerk bevonden – voor aanvullende documentatie over hun publieke standpunten met betrekking tot de hoofddoek. De meerderheid van de 69 verzamelde documenten bestond uit persberichten en opiniebijdragen van de allochtone vrouwenorganisatie ‘Baas Over Eigen Hoofd’ en de algemene vrouwenorganisatie ‘Vrouwen Overleg Komitee’. Daarnaast werden documenten van de allochtone vrouwenorganisaties ‘Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen’ en diverse *ad hoc* opgerichte actiecomités verzameld (‘Platform Allochtone Vrouwen’, ‘Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen’, ‘Hoofddoek of niet – De vrouw beslist’ en ‘Vrije Keuze’). Documenten van koepelorganisaties zoals het ‘Minderhedenforum’, de ‘Federatie van Islamitische Organisaties’ en het platform ‘Organisaties tegen een hoofddoekenverbod in scholen’ en de interventies van individuele moslimvrouwen in de media (interviews, opiniebijdragen) werden ook opgenomen. Dit liet ons toe om de relatie tussen individuele moslimvrouwen en vrouwenorganisaties te bestuderen. In totaal werden 475 interventies door vrouwenorganisaties en moslimvrouwen geïdentificeerd.

3.2 *Identificatie van vertegenwoordigende claims voor moslimvrouwen*

Vervolgens identificeerden we binnen deze interventies de vertegenwoordigende claims voor moslimvrouwen. We hanteerden een ‘formele’ benadering van substantiële vertegenwoordiging en definieerden vertegenwoordigende claims voor moslimvrouwen als discursieve handelingen die (1) een situatie aanklaagden die nadelig is voor moslimvrouwen, (2) een voorstel formuleerden om een dergelijke situatie te verbeteren of (3) een recht voor moslimvrouwen claimden met dezelfde intentie (Celis, 2006, p. 88).

Voor de analyse van claims werd de methode van ‘Critical Frame Analysis’ (CFA) gebruikt. CFA-methodes vertrekken vanuit de idee dat politieke handelingen probleemgedreven zijn en dat het mogelijk is om binnen politieke handelingen (zoals, media-interventies, parlementaire vragen, enz.) terugkerende probleemrepresentaties (*i.e.* ‘frames’) te identificeren. CFA-methodes hanteren traditioneel een interpretatief schema dat onderzoekers in staat stelt om de onderliggende probleemrepresentaties in politieke handelingen bloot te leggen. Hierbij hanteren ze een reeks ‘reflectieve vragen’ om de specifieke diagnose (“wat is het probleem?”), de prognose (“wat is de probleemoplossing?”) en de oproep tot actie (“wie is verantwoordelijk voor het probleem/de oplossing?”) te identificeren (Verloo, 2005; Saharso & Lettinga, 2008; Rosenberger & Sauer, 2011). Het inductieve en probleemgeoriënteerde karakter van CFA leent zich uitermate tot de identificatie van vertegenwoordigende claims (*cf.* Meier, 2008; Severs, 2012).

Doorheen een iteratief codeerproces werden diverse claims geïdentificeerd op basis van het algemene *beleidsthema* (bv. ‘tewerkstelling’, ‘onderwijs’, enz. die

ze te berde brachten en de specifieke *belangen* die hierbij werden toegedicht aan moslimvrouwen (bv. arbeidsdiscriminatie, ongelijke onderwijskansen). Wanneer er naar meer beleidsthema's werd verwezen in één claim (bv. emancipatie en onderwijs), reflecteert het gecodeerde beleidsthema de specifieke situatie waarin moslimvrouwen zich bevinden. Claims zoals 'een verbod op de hoofddoek in onderwijs beperkt de emancipatiekansen van meisjes' werden dus gecodeerd onder emancipatie en niet onderwijs.

De manier waarop we claims voor 'moslimvrouwen' hebben geïdentificeerd vereist verdere duiding. Vertrekkende vanuit het gegeven dat moslimvrouwen lid kunnen zijn van hiërarchisch kleinere (bv. jonge meisjes, Turkse vrouwen) en grotere groepen (bv. moslims, vrouwen) hebben we bij de identificatie van claims de afweging gemaakt of moslimvrouwen al dan niet konden worden beschouwd als het hoofdschijf van deze claims (cf. Erzeel, 2011, p. 435). Claims die, bijvoorbeeld, verwezen naar de 'nefaste effecten van moslimscholen' zonder duidelijk te maken hoe moslimscholen schadelijk zijn voor moslimmeisjes werden niet gecodeerd als vertegenwoordigende claims voor moslimvrouwen. Claims die geformuleerd werden namens de moslimgemeenschap en waarin het aandeel van vrouwen ondergearticuleerd bleef, werden evenmin opgenomen in de studie. Claims zoals 'het risico bestaat om de allochtone gemeenschap te stigmatiseren' werden dus niet gecodeerd als claims voor moslimvrouwen.

De geïdentificeerde claims vormen de eenheid van analyse in dit onderzoek en de basis voor de identificatie van congruentiepatronen tussen politieke partijen enerzijds en vrouwenorganisaties en moslimvrouwen anderzijds. In de 1.481 interventies vanwege politieke partijen werden 645 claims voor moslimvrouwen geïdentificeerd. In de 475 interventies van vrouwenorganisaties en moslimvrouwen werden 568 claims geïdentificeerd.

3.3 *Identificatie van congruentiepatronen*

In een derde fase van de studie werden de congruentiepatronen geïdentificeerd tussen politieke partijen enerzijds en vrouwenorganisaties en moslimvrouwen anderzijds. Omwille van het lage aantal claims dat werd geformuleerd door vertegenwoordigers van Franstalige partijen en de consistentie ervan met de claims van hun Vlaamse tegenhangers, voegden we deze per partijfamilie samen. Omwille van hun belangrijke interne consistentie voegden we de claims geformuleerd door vrouwenorganisaties en moslimvrouwen samen onder het label 'vrouwenbeweging'.⁸ Omdat de claims geformuleerd door respectievelijk partijfamilies en de vrouwenbeweging consistent waren binnen de diverse publieke fora opgenomen in deze studie (zie *supra*), maakten we in onze analyse abstractie van de specifieke fora waarin claims werden geformuleerd.⁹

Eerst identificeerden we de beleidsprioriteiten van partijfamilies en van de vrouwenbeweging – *i.e.* de beleidsthema's waarvoor ze het hoogste aantal claims formuleerden. Deze beleidsprioriteiten werden vergeleken voor de periodes 2004-2005, 2006-2007 en 2008-2009, wat de detectie van wijzigingen in de congruentiepatronen doorheen de tijd mogelijk maakte. Vervolgens spitste onze analyse zich toe op het niveau van de belangenformuleringen zelf. De criteria van Severs (2010) voor selectieve, volledige of non-congruentie werden in deze studie geoperationaliseerd op een manier die toelaat om de congruentie tussen de sets van belangen die geformuleerd werden binnen een bepaald beleidsthema (bv. 'emancipatie', 'onderwijs', 'tewerkstelling') te bestuderen. We kenden het label 'volledige congruentie' toe, wanneer alle belangenformuleringen van een partijfamilie voor een bepaald beleidsthema overeenstemden met deze van de vrouwenbeweging. Wanneer niet één belangenformulering overeenstemde met deze van de vrouwenbeweging, gaven we het label 'non-congruentie'. Het label 'selectieve congruentie' kenden we toe, wanneer minstens één belangenformulering van een partijfamilie voor een bepaald beleidsthema overeenstemde met de belangen die voor dit thema werden geformuleerd door de vrouwenbeweging.

Vervolgens beoordeelden we de richting van de congruenties. Claims werden gecodeerd per maand. Dit liet toe om de origine van 'nieuwe' thema's en belangenformuleringen toe te schrijven aan partijfamilies of aan de vrouwenbeweging. 'Nieuw' verwijst hierbij naar de thema's en belangenformuleringen die nog niet eerder in het debat werden geformuleerd. Omdat de vrouwenbeweging in de eerste maand van de onderzoeksperiode (januari 2004) de grootste diversiteit aan thema's en belangen formuleerde, werd de 'origine' hiervan toegewezen aan de vrouwenbeweging. Wanneer in de rest van de onderzoeksperiode de origine van nieuwe thema's en belangen kon worden toegeschreven aan de vrouwenbeweging, onderzochten we de respons van partijfamilies hierop. Analoog aan de congruentiepatronen onderscheidde we hierbij drie patronen van responsiviteit. Wanneer alle belangen geformuleerd door een partijfamilie voor een bepaald thema overeenstemden met de belangenformuleringen voor dat thema van de vrouwenbeweging, werd het label 'volledige responsiviteit' toegekend. Wanneer geen enkele van deze belangenformuleringen overeenstemde met die van de vrouwenbeweging, gaven we het label 'non-responsiviteit'. Wanneer minstens één van de belangenformuleringen van partijen overeenstemde met die van de vrouwenbeweging, werd het label 'selectieve responsiviteit' toegekend. Wanneer nieuwe belangenformuleringen konden worden toegeschreven aan partijfamilies, onderzochten we de respons van de vrouwenbeweging hierop. Wanneer de nieuwe belangenformuleringen van partijfamilies werden herhaald door de vrouwenbeweging, werd het label 'gerealiseerde *a posteriori* responsiviteit' toegekend. Wanneer deze nieuwe belangenformuleringen niet werden herhaald, gaven we het label 'niet-gerealiseerde *a posteriori* responsiviteit'.

Bij het aggregeren van deze patronen per thema hielden we rekening met de mate waarin partijfamilies de thematische prioriteiten en de belangenprioriteiten van de vrouwenbeweging volgden. Deze afweging liet ons toe om de relatieve waarde van de geïdentificeerde congruentiepatronen in te schatten. Wanneer een partijfamilie voornamelijk congruentie vertoonde met thema's en belangen die voor de vrouwenbeweging niet erg belangrijk waren, werd de algemene responsiviteit van deze partijfamilie lager ingeschat dan de responsiviteit van partijfamilies die sterker de prioriteiten van de vrouwenbeweging volgden.

4. De belangen van moslimvrouwen: de claims van moslimvrouwen en vrouwenorganisaties

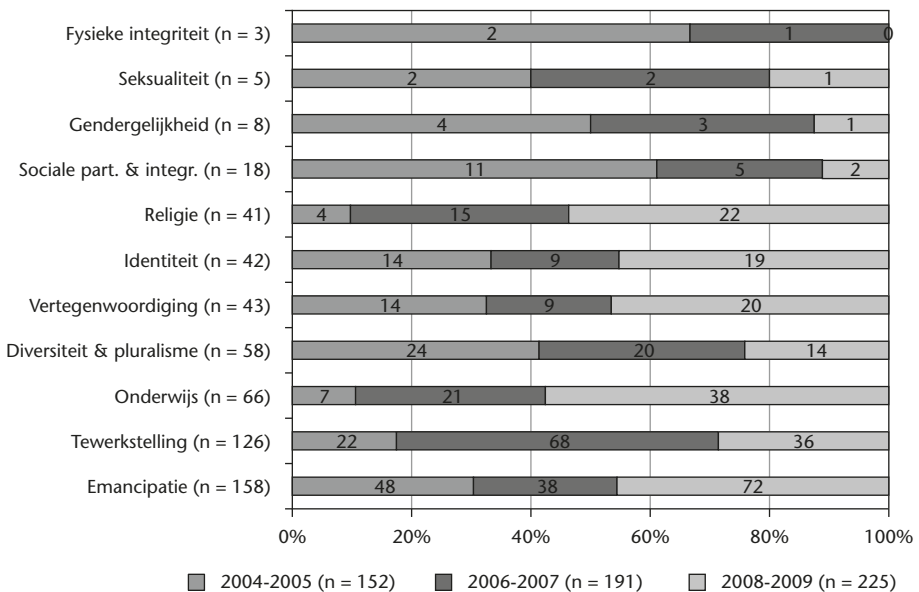
In antwoord op de mogelijke invoering van een verbod op religieuze symbolen in de publieke diensten en het publieke onderwijsnet verenigden moslimvrouwen zich in diverse 'grassroots'-organisaties, vaak met een zeer *ad hoc*-karakter. In de loop van het debat vloeiden deze organisaties in elkaar over en dit gaf, in 2007, aanleiding tot de creatie van het actieplatform BOEH! ('Baas over Eigen Hoofd'). BOEH! organiseerde, samen met de algemene vrouwenorganisatie 'Vrouwen Overleg Komitee' (VOK), diverse protestcampagnes. Ze mobiliseerden rond dezelfde thema's en kenden gelijkaardige belangen toe aan moslimvrouwen. Het VOK was echter de enige algemene vrouwenorganisatie die een dergelijke samenwerking met allochtone vrouwenorganisaties aanging. Andere algemene vrouwenorganisaties intervenueerden bijna niet in het debat. Deze bevinding suggereert dat er onder algemene vrouwenorganisaties een belangrijke onenigheid leefde over de betekenis van de hoofddoek voor moslimvrouwen (cf. S'Jegers, 2005, pp. 147-148).

De allochtone vrouwenorganisaties werden geleid door voornamelijk jonge vrouwen met een Maghrebijnse achtergrond. Wanneer we de claims geformuleerd door allochtone vrouwenorganisaties vergeleken met de claims geformuleerd door individuele moslimvrouwen (*i.e.* hun getuigenissen en opiniebijdragen in de media), vonden we geen indicatie van een intergenerationeel conflict (Gaspard & Khosrokhavar, 1995, pp. 44-45) of van een etnische bias. Ondanks het jonge, Maghrebijnse profiel van de vrouwenorganisaties werden haast geen claims geformuleerd namens etnische of leeftijdsgebonden groepen. De belangrijke congruentie tussen de claims geformuleerd door vrouwenorganisaties en individuele moslimvrouwen suggereert daarenboven dat de allochtone vrouwenorganisaties erin slaagden een breed gedragen visie op de belangen van moslimvrouwen te formuleren.

De thema's en belangen die werden geformuleerd door de 'vrouwenbeweging'¹⁰ bleven relatief consistent doorheen het debat. Zoals blijkt uit Figuur 2, waren de thema's 'emancipatie' en 'tewerkstelling' de belangrijkste prioriteiten van de vrou-

DE SUBSTANTIËLE VERTEGENWOORDIGING VAN MOSLIMVROUWEN

wenbeweging. Samen omvatten ze 50% van alle geformuleerde claims. De vrouwenbeweging daagde de zogenaamde emancipatorische functie van een hoofddoekenverbod uit en verwierp de nood aan ‘externe bevrijding’ van moslimvrouwen. Ze claimde het recht van moslimvrouwen om hun eigen keuzes te maken en het recht om een eigen (religieuze) invulling te geven aan emancipatie. De vrouwenbeweging stelde daarbij, dat een verbod op de hoofddoek de opleidings- en tewerkstellingskansen van jonge vrouwen zou inperken en, daarmee gepaard gaand, hun kansen op economische verzelfstandiging zou beperken. Moslimvrouwen introduceerden alternatieve beleidsmaatregelen, zoals hun voorstel om niet de hoofddoek aan te pakken maar wel diegenen die druk op meisjes uitoefenen (om te sluiëren).

FIGUUR 2. De beleidsprioriteiten van de vrouwenbeweging.

In haar vertegenwoordigende claims vestigde de vrouwenbeweging voornamelijk aandacht op de constitutioneel bepaalde rechten van moslimvrouwen. Thema's als 'gendergelijkheid', 'fysieke integriteit' en 'seksualiteit', die traditionele representaties van moslimvrouwen als onderdrukt en niet-geëmancipeerd in de herinnering brachten, waren van ondergeschikt belang in hun claims. Slechts bij wijze van uitzondering klaagde de vrouwenbeweging de ongelijke impact aan die een verbod op religieuze symbolen had op vrouwen en de westerse, sterk geseksualiseerde beeldvorming van vrouwen. Slechts in drie claims sprak de vrouwenbeweging zich kritisch uit over de verbale en fysieke agressie die moslimvrouwen ervaren wanneer ze zich zonder hoofddoek op straat begeven.

De mobilisatie tegen de invoering van een hoofddoekenverbod in het onderwijs en in publieke administraties verklaart de sterke toename van de thema's 'tewerkstelling' in de periode 2006-2007 en van 'onderwijs' in de periode 2008-2009 (Figuur 2). Na de invoering van een dergelijk verbod voor 'front-office'-personeel in de publieke diensten van Antwerpen, Gent en Lier klaagde de vrouwenbeweging aan dat moslimvrouwen naar minder interessante, 'back-office'-functies werden gemanoeuvreed. Moslimvrouwen bekritiseerden de onwil van de overheid om een voorbeeldfunctie op te nemen en stelden dat het verbod in publieke diensten een sneeuwbal effect zou genereren in de arbeidsmarkt. In de periode 2008-2009 wonnen de thema's 'vertegenwoordiging' en 'onderwijs' aan belang. In reactie op het toenemende aantal scholen die een hoofddoekenverbod invoerden, laakte de vrouwenbeweging niet enkel de ongelijke onderwijskansen van moslimmeisjes, maar vorderden moslimvrouwen ook steeds explicieter hun capaciteit om zelf te bepalen "wat in hun belang is" terug. Ze verwierpen dominante gelijkschakelingen tussen de hoofddoek en de onderdrukking van moslimvrouwen en daagden de vertegenwoordigende autoriteit uit van diegenen die claimden namens hen te spreken terwijl ze de noodzaak aan een hoofddoekenverbod propageerden.

De claims van de vrouwenbeweging vertoonden een belangrijke gelijkenis met het liberale discours van 'rechten en vrijheden', wat een zekere aanpassing aan de Vlaamse discursieve context laat vermoeden. Belangrijk hierbij is de manier waarop de vrouwenbeweging 'inclusieve neutraliteit' beklemtoonde. In tegenstelling tot de Franse, legt de Belgische Grondwet geen strikte doctrine van statelijke neutraliteit op, maar heeft deze een pragmatische benadering van religieuze symbolen gefaciliteerd (Torrekens, 2005, p. 57; Velaers & Foblets, 2010, p. 114). Verwijzend naar deze traditie pleitten moslimvrouwen voor een visie op neutraliteit die het belang van een neutraal handelen van de publieke dienstverleners boven de neutraliteit van hun kledij plaatst. Meermaals gaven zij uitdrukking aan hun wens om "beoordeeld te worden op basis van wat ze doen, niet wat ze dragen". Finaal suggereert de stabiliteit van hun claims dat de standpunten van moslimvrouwen en organisaties weinig beïnvloed werden door de interventies van andere actoren in het debat, zoals politieke partijen.

5. De belangen van moslimvrouwen: de claims van politieke partijen

Hoewel de studie de responsiviteit van politieke partijen wil onderzoeken, is een bespreking van het aantal interventies gemaakt en claims geformuleerd door partijen niet onbelangrijk. Deze laat ons toe om het precieze aandeel van partijen in het debat en het belang van hun responsiviteit in te schatten. Vertrekkende vanuit

theoretische veronderstellingen omtrent het grotere aandeel van linkse partijen en descriptieve vertegenwoordigers in de vertegenwoordiging van vrouwen, zullen we eerst ingaan op partijspecifieke en seksspecifieke tendensen om claims voor moslimvrouwen te formuleren.

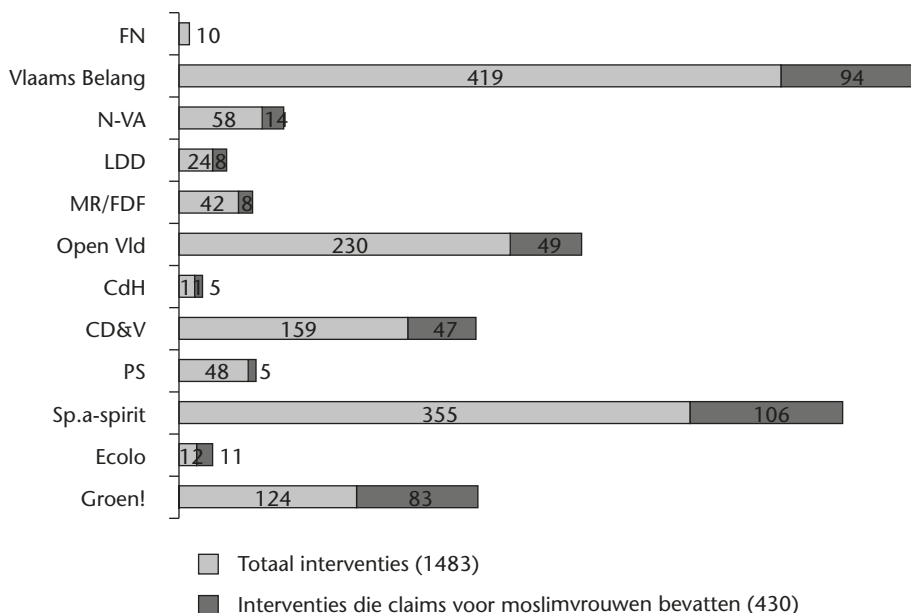
5.1 *Veel gepraat, weinig vertegenwoordiging?*

Slechts 28,9% van alle partijinterventies gaf aanleiding tot de formulering van minstens één claim voor moslimvrouwen (429 op 1481). Dergelijke interventies werden voornamelijk gemaakt in de media en in officiële partijcommunicatie (bv. persberichten, ledenmagazines, enz.). Het belang van deze partijcommunicatie wordt echter vertekend door de sterke mate waarin de extreemrechtse partij Vlaams Belang het thema van de hoofddoek opnam in de communicatie naar haar leden. Het merendeel van de interventies gemaakt en claims geformuleerd in partijdocumenten behoort toe aan Vlaams Belang. De eigen partijcommunicatie is daarmee het belangrijkste forum waarin Vlaams Belang standpunten over de hoofddoek inneemt. Het belang van de media voor de vertegenwoordiging van moslimvrouwen kan niet geringschat worden. Liefst 29% van alle interventies in de media gaf aanleiding tot het formuleren van minstens één claim voor moslimvrouwen, in tegenstelling tot slechts 25,3% van de interventies in de parlementaire arena's.

De vertegenwoordigende activiteiten van partijfamilies¹¹ vertoonden belangrijke verschillen (zie Figuur 3). In termen van absoluut aantal interventies leverde het Vlaams Belang de grootste bijdrage aan het debat. Partijleden formuleerden echter slechts in 22,4% van hun interventies een claim voor moslimvrouwen. In het merendeel van hun interventies rond de hoofddoek verwezen partijleden niet naar de belangen van moslimvrouwen. De interventies van partijleden vertoonden daarentegen een belangrijke bekommernis voor thema's van multiculturalisme, integratie en (bedreigingen voor) westers secularisme. Dit patroon vonden we ook bij de Vlaams-nationalistische partij N-VA en de liberale partijen Open Vld en MR/FDF (Figuur 3). De groene, christendemocratische en de Vlaamse sociaaldemocratische partijen spraken daarentegen veel vaker voor moslimvrouwen wanneer ze intervenueerden in het hoofddoekendebat (in respectievelijk 69,1%, 30,6% en 28,9% van hun interventies). Vooral in haar opiniebijdragen in de pers betuigde de groene partij Groen! zich een belangrijke voorvechter van de belangen van moslimvrouwen.

Om het respectieve aandeel van mannelijke en vrouwelijke partijleden in de vertegenwoordiging van moslimvrouwen te bepalen, berekenden we het gemiddelde aantal claims geformuleerd per interventie voor sekse en per partij. In tegenstelling tot de absolute aantallen aan claims laten deze gemiddelden toe om na te gaan

in welke mate mannelijke en vrouwelijke partijleden in het hoofddoekendebat claims voor moslimvrouwen formuleerden. Hoewel vrouwen minder vaak intervenueerden dan mannen (405 interventies versus 921 interventies door mannen), formuleerden vrouwen vaker en meer claims voor moslimvrouwen. Zoals blijkt uit Tabel 1, formuleerden vrouwen gemiddeld 0,76 claims per interventie en mannen slechts 0,31 claims per interventie.

Opmerking: Interventies door leden van twee verschillende partijen werden eenmaal gecodeerd voor elke betrokken partij. Dit genereerde een hoger aantal interventies (+2) en interventies die claims voor moslimvrouwen bevatten (+1) dan hun reële voorkomen in het debat.

FIGUUR 3. **Interventies per partij.**

Het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke partijleden is het grootst in de groene partijen Ecolo en Groen! en in de christendemocratische partij CD&V. Binnen deze partijen formuleerden vrouwen veel vaker claims wanneer ze intervenueerden in het debat dan mannen. Binnen de Vlaams-nationalistische partij N-VA en de liberale partijen Open Vld en MR/FDF is het verschil in gedrag tussen mannen en vrouwen niet enkel kleiner; mannen formuleerden gemiddeld ook vaker claims voor moslimvrouwen dan hun vrouwelijke tegenhangers. De lager dan gemiddelde tendens van liberale en Vlaams-nationalistische vrouwen om namens moslimvrouwen te spreken ligt in het verlengde van hun beperkte deelname aan het debat in termen van absolute aantallen interventies. Deze lager dan gemiddelde activiteit kan voor de, toen kleine, partij N-VA verklaard worden door de voornamelijk man-

DE SUBSTANTIËLE VERTEGENWOORDIGING VAN MOSLIMVROUWEN

nelijke bezetting van leiderschapsposities. Voor de liberale partijen is een dergelijke verklaring minder eenduidig: tijdens het debat namen vrouwelijke partijleden ook leiderschapsposities (als regionale en federale ministers) in. Zoals blijkt uit Tabel 1, werd een aanzienlijk aandeel van de geïdentificeerde interventies gemaakt door partijen – *i.e.* interventies die niet konden worden toegewezen aan individuele partijleden. Het merendeel van deze interventies (185 van 214) werd gemaakt door Vlaams Belang, wat de belangrijke consensus omtrent het thema van de hoofddoek binnen de partij illustreert.

TABEL 1. Claims per interventies – gemiddelden per partij en per sekse.

Claims in interventies	Mannen (n = 288/921)	Vrouwen (n = 314/405)	Partij (n = 74/214)
Vlaams Belang (n = 148/456)	0,30	0,50	0,31
N-VA (n = 17/60)	0,31	0	0
LDD (n = 10/24)	0,31	0,67	0,60
MR/FDF (n = 14/53)	0,27	0,25	–
Open Vld (n = 91/238)	0,38	0,9	0
CdH (n = 6/11)	0	0,60	–
CD&V (n = 66 op 159)	0,19	0,87	0
PS (n = 7/48)	0,08	0,21	–
sp.a-spirit (n = 150/355)	0,31	0,61	0,77
Ecolo (n = 12/12)	1,0	1,0	–
Groen! (n = 155/124)	0,58	1,60	0,67
Totaal (n = 676/1540)	0,31	0,76	0,35

Opmerking: Interventies door leden van twee of meer partijen werden eenmaal gecodeerd voor elke betrokken partij. Dit genereerde een hoger aantal interventies (+59) en claims (+31) dan hun reële voorkomen in het debat.

Omwille van het beperkte aantal partijleden met een allochtone achtergrond kunnen we enkel uitspraken doen over tendensen binnen de linkse partijen. Een groot percentage van de claims geformuleerd door leden van de sociaaldemocratische en groene partijen was van vrouwelijke partijleden met een allochtone achtergrond. De grotere tendens binnen linkse partijen om namens moslimvrouwen te spreken, is dus in belangrijke mate toe te schrijven aan de vertegenwoordigende activiteiten van deze vrouwen. Onze studie bevestigt hiermee bestaande veronderstellingen omtrent de grotere tendens onder linkse en descriptieve vertegenwoordigers om vrouwen te vertegenwoordigen. Onze studie toont ook aan dat in de Vlaamse context, waarin het Vlaams Belang zwaar inzet op thema's van integratie, onder partijen een belangrijke terughoudendheid leefde om een proactief beleid te voeren rond de hoofddoek. In deze context vertoonden linkse partijen, en vooral hun vrouwelijke leden met een allochtone achtergrond, een grotere tendens om te interveniëren namens moslimvrouwen.

5.2 *De claims van partijen en hun responsiviteit*

Wanneer we de responsiviteit van partijfamilies onderzochten, bleek dat de grotere tendens bij linkse partijen en descriptieve vertegenwoordigers (*i.e.* vrouwen met een allochtone achtergrond) om namens moslimvrouwen te spreken gepaard ging met een grotere responsiviteit aan de vrouwenbeweging. Onze studie toont hiermee niet enkel het belang aan van een relationele benadering van substantiële vertegenwoordiging – wat toelaat om de intrinsieke waarde van vertegenwoordigende claims in te schatten – maar levert ook een belangrijke bijdrage aan de bestaande literatuur rond substantiële vertegenwoordiging. Ten eerste bevestigen onze bevindingen de grotere tendens onder linkse partijen om vrouwenbelangen te vertegenwoordigen (Caul, 1999; Celis, 2006) en tonen daarenboven aan dat deze partijen ook meer responsief zijn aan de stemmen van vrouwen zelf. Ten tweede tonen ze het belang aan van descriptieve vertegenwoordigers (Mansbridge, 1999; Dovi, 2002; Donovan, 2007). Binnen hun partijen stuurden zij het debat aan en dwongen ze andere leden om een standpunt omtrent de hoofddoek in te nemen. In het verengde daarvan vonden we, ten derde, dat vooral descriptieve vertegenwoordigers succesvol konden anticiperen op de belangen van moslimvrouwen (gerealiseerde *a posteriori* responsiviteit). In wat volgt gaan we verder in op deze drie tendensen en bespreken we hoe deze zich verhouden tot de specifieke responsiviteitspatronen van partijfamilies.

De responsiviteitspatronen van partijfamilies vertoonden een belangrijk links-rechtspatroon. Groene en sociaaldemocratische partijen formuleerden het grootste aantal claims voor moslimvrouwen (Tabel 2) en bleken het meest responsief aan de beleidsprioriteiten en belangenprioriteiten van de vrouwenbeweging. Doorheen het debat namen de vertegenwoordigende activiteiten van de linkse partijen toe. Dit wijst erop, dat ze doorheen het debat en in antwoord op de toenemende protestactiviteiten van de vrouwenbeweging meer responsief werden. De vertegenwoordigende activiteiten van de overige partijen kenden een hoogtepunt in de periode 2006-2007, maar namen af in de periode 2008-2009, wanneer moslimvrouwen het actiefst mobiliseerden. De activiteiten van de liberale partijen namen doorheen het hele debat af. Deze toenemende terughoudendheid werd waarschijnlijk veroorzaakt door de belangrijke kritiek die liberale partijleden kregen op hun pleidooi voor de invoering van een hoofddoekenverbod begin 2004.

Net zoals de vrouwenbeweging beklemtoonden linkse partijen vooral thema's als 'emancipatie', 'tewerkstelling' en 'onderwijs' (Tabel 2).¹² Linkse partijen herhaalden hierbij de belangrijkste belangenformuleringen van de vrouwenbeweging, zoals het recht van moslimvrouwen om een vrije keuze te maken (om al dan niet de hoofddoek te dragen), de introductie van alternatieve beleidsmaatregelen (andere dan een verbod) om een dergelijke vrije keuze te vrijwaren en het pleidooi voor 'inclusieve neutraliteit'. De beperkte aandacht voor de thema's 'gendergelijk-

DE SUBSTANTIËLE VERTEGENWOORDIGING VAN MOSLIMVROUWEN

heid', 'seksualiteit' en 'fysieke integriteit' weerspiegelt de 'positieve' vertegenwoordigingsstrategie van linkse partijen: zonder al te diep in te gaan op hoofddoekgerelateerde gendercontroverses, hielden ze een pleidooi voor de rechten en vrijheden van moslimvrouwen. Slechts bij uitzondering verwezen linkse partijen naar het genderdiscriminatoire karakter van de hoofddoek en de verbale en fysieke agressie waarmee moslimvrouwen te kampen hebben wanneer ze zich zonder hoofddoek op straat begeven.

TABEL 2. Distributie van beleidsthema's per partijfamilie.

	Groen	Sociaal-democratisch	Christen-democratisch	Liberaal	Extreem-rechts	Vlaams-Nationalistisch	Vrouwenbeweging
Emancipatie	39	39	20	36	43	3	158
Tewerkstelling	46	49	12	4	2	1	126
Onderwijs	24	18	3	6	3	3	66
Diversiteit & Pluralisme	13	10	12	0	0	0	58
Vertegenwoordiging	13	9	4	15	29	3	43
Identiteit	9	4	5	4	1	0	42
Religie	4	5	1	0	0	0	41
Sociale participatie & integratie	17	18	7	11	1	3	18
Gendergelijkheid	1	2	2	20	26	0	8
Seksualiteit	0	0	0	3	1	1	5
Fysieke integriteit	1	3	6	9	19	2	3
Totaal N	167	157	72	108	125	16	568

De belangrijke responsiviteit van linkse partijen aan de vrouwenbeweging lijkt niet enkel ingegeven door een traditioneel grotere bezorgdheid voor thema's van gender en diversiteit. Ze lijkt ten dele ook het gevolg te zijn van de sterke aansluiting van de beleidsprioriteiten van de vrouwenbeweging bij traditioneel linkse kernthema's, zoals tewerkstelling en onderwijskansen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de voorloperrol die de sociaaldemocratische partij sp.a-spirit opnam met betrekking tot het thema 'tewerkstelling'. In de periode 2004-2005 klaagde de partij, veel vaker dan andere partijen of de vrouwenbeweging zelf, de arbeidsdiscriminatie aan die vrouwen met een hoofddoek ondervonden. In de periode 2006-2007 nam de aandacht van de partij voor dit thema toe. Tijdens deze periode werden de interventies van partijleden echter gekenmerkt door een belangrijke verdeeldheid. Deze stond in verband met het besluit van sp.a-burgemeester Patrick Janssens om de hoofddoek te verbieden voor het Antwerpse stadspersoneel (november 2006). In de loop van 2007, en in reactie op het initiatief van Vlaams Belang om gelijkaardige verboden in te voeren in andere Vlaamse steden, zette de polarisering binnen de partij zich verder. Samen met leden van Groen! lanceerden leden van sp.a-spirit al-

ternatieve gemeentevorstellen, waarbij ze het recht op gelijke tewerkstellingskansen voor moslimvrouwen bepleitten en een inclusieve visie op de neutraliteit van stedelijke diensten propageerden. Ondanks de aanhoudende partijverdeeldheid zorgde dit thema voor een belangrijk kantelmoment binnen de sociaaldemocratische partij: het dwong partijleden om een publiek standpunt omtrent de hoofddoek in te nemen en hun visie op de belangen van moslimvrouwen te expliciteren. In 2009, en in respons op de protestactiviteiten van moslimvrouwen, voerden groene en sociaaldemocratische partijleden het debat omtrent de gelijke toegang tot het onderwijs op. Ze klaagden hierbij, net zoals de vrouwenbeweging, aan dat een hoofddoekenverbod de ontplooiingskansen van jonge meisjes zou inperken. Vooral Groen! mobiliseerde in deze periode sterk tegen de mogelijke invoering van een algemeen hoofddoekenverbod in het onderwijs.

Liberaal, Vlaams-nationalistische en rechtse partijen spraken zich positiever voor een dergelijk verbod uit. Hoewel deze partijen dezelfde beleidsthema's behandelden als de vrouwenbeweging, legden ze andere prioriteiten en kenden ze andere belangen toe aan moslimvrouwen (selectieve responsiviteit). Naast het thema 'emancipatie', besteedden liberale, Vlaams-nationalistische en rechtse partijen voornamelijk aandacht aan thema's als 'gendergelijkheid', 'fysieke integriteit' en 'vertegenwoordiging' (Tabel 2). Het merendeel van hun claims verwees naar het gebrek aan vrije keuze (om al dan niet te sluieren) van moslimvrouwen en haalde de steeds jongere leeftijd waarop meisjes de hoofddoek beginnen te dragen aan als bewijs hiervan. Deze claims gingen gepaard met een sterke klemtoon op genderongelijkheid en verwijzingen naar de agressie die ongesluierde moslimvrouwen te beurt valt. Leden van deze partijen zagen de hoofddoek als een "symbool van de ongelijke behandelingen die vrouwen genieten binnen de moslingemeenschap" en definieerden de hoofddoek als een 'vrouwonvriendelijke' praktijk opgelegd door moslimmannen. In hun claims presenteerden ze een verbod op de hoofddoek als een middel om gendergelijkheid te realiseren en als een manier om moslimvrouwen in staat te stellen om een vrije keuze te maken.

Deze claims gingen gepaard met een sterke kritiek op – voornamelijk feministische en linkse – actoren die de emancipatorische effecten van een hoofddoekenverbod in twijfel trokken. Deze actoren werden ervan beschuldigd de reële belangen van moslimvrouwen te negeren en hun onderdrukking te bestendigen. Philip Claeys (Vlaams Belang) stelde: "Links heeft nood aan sukkelaars, en dat is dikke pech voor de islamitische vrouwen die worden gedwongen om met een hoofddoek rond te lopen en die geslagen, vernederd, en uitgehuwelijkt worden".¹³ Ook liberale partijleden hielden linkse en feministische actoren verantwoordelijk voor de bestendiging van de onderdrukking van moslimvrouwen. Een terugkerend punt in hun kritiek was dat "de tolerantie ten aanzien van de hoofddoek een stilzwijgende aanvaarding omvat van de controle die moslimmannen over hun vrouwen wensen uit te oefenen". Ze presenteerden een verbod op

de hoofddoek als een noodzakelijk instrument om een einde te maken aan ingewortelde praktijken van genderdiscriminatie binnen de allochtone gemeenschap. Deze gepercipieerde nood om ‘moslimvrouwen’ te bevrijden, spreekt duidelijk uit de stelling van Greet Geypen (Open Vld) dat: “De discussie gaat voor mij niet over het dragen van een hoofddoek of niet, wel over het feit dat een vrouw zich zou moeten bedekken om niet als minderwaardig te worden beschouwd. Gelijheid tussen man en vrouw moet worden opgelegd. Ik eis een concreet actieplan om dat te bewerkstelligen”.¹⁴

Hun sterke bekommernis om genderdiscriminatie staat in sterk contrast met de beperkte aandacht voor ‘tewerkstelling’ en ‘onderwijs’. In de uitzonderlijke momenten waarop liberale of rechtse partijleden deze thema’s aankaartten, werden moslimvrouwen zelf verantwoordelijk gehouden voor de discriminatie die zij ondervinden. Paradoxaal genoeg verwezen partijleden er hierbij naar dat vrouwen zelf hun toegang tot onderwijs en tewerkstelling beperken door hun wens om de hoofddoek te dragen. De ‘selectieve responsiviteit’ van liberale, Vlaams-nationalistische en rechtse partijen – dezelfde thema’s maar met andere belangenformuleringen dan die van de vrouwenbeweging – samen met hun beperkte aandacht voor de beleidsprioriteiten van de vrouwenbeweging (‘onderwijs’ en ‘tewerkstelling’) geeft blijk van een diepgaande ontkenning van de perspectieven aangereikt door de vrouwenbeweging.

Het responsiviteitspatroon voor de christendemocratische partijen valt ergens tussen dat van de linkse en rechtse en liberale partijen. De claims van christendemocraten vertoonden een belangrijke responsiviteit aan de vrouwenbeweging: ze definieerden gelijkaardige beleidsprioriteiten en kenden gelijkaardige belangen toe aan moslimvrouwen. De claims van christendemocraten gaven echter blijk van een zekere terughoudendheid om de belangen van moslimvrouwen te definiëren en om de door de vrouwenbeweging gemaakte representaties van moslimvrouwen (als onafhankelijk en geëmancipeerd) te aanvaarden. De claims van christendemocraten waren vaak een reactie op bijzondere omstandigheden. Zo klaagden christendemocraten aan, dat door een hoofddoekenverbod minder moslimvrouwen zouden deelnemen aan integratiecursussen en claimden ze het recht voor moslimvrouwen om met een hoofddoek het Parlement te bezoeken. Christendemocraten bleven ook waakzaam ten aanzien van de mogelijk onderdrukkende aspecten van de hoofddoek. Zo stelden sommige partijleden dat de hoofddoek de emancipatie van moslimvrouwen afremt en pleitten ze voor een pragmatische beleidsvoering waarbij erkend wordt dat, gezien het machismo in de moslimgemeenschap, vooral de toegang tot onderwijs en arbeid van moslimmeisjes moet worden gefaciliteerd. Deze ‘nieuwe’ claims werden niet opgenomen door de vrouwenbeweging. Samen met het relatief lage aantal claims dat door christendemocraten werd geformuleerd (72 claims), illustreren deze bevindingen de grote terughoudendheid van christendemocraten.

Complementair aan dit links-rechtspatroon, vonden we dat vrouwelijke partijleden overwegend meer responsief waren aan de vrouwenbeweging dan hun mannelijke tegenhangers. Binnen de groene en sociaaldemocratische partijen namen vooral vrouwelijke partijleden met een allochtone achtergrond het voortouw. Binnen sp.a-spirit faciliteerden Fauzaya Talhaoui en Fatma Pehlivan het interne debat over de implicaties van de invoering van een hoofddoekenverbod voor het stadspersoneel. Ze lieten zich kritisch uit over het initiatief van Patrick Janssens (zie *supra*) en stelden dat de overheid naliet een voorbeeldfunctie op te nemen. Talhaoui stelde hierbij dat de aanwezigheid van vrouwen met een hoofddoek bij publieke diensten meer tolerantie ten aanzien van andere samenlevingsgroepen kon genereren. Als federale senatoren van respectievelijk Marokkaanse en Turkse origine droegen Talhaoui en Pehlivan bij tot een zekere kentering binnen de partij. Hun initiatieven moedigden anderen aan een standpunt in te nemen en droegen bij tot de responsiviteit van de sociaaldemocratische partij. Meyrem Almaci nam eenzelfde katalyserende functie op zich binnen Groen!. Vanaf mei 2006 formuleerde ze niet minder dan 65 claims; dat is 38,9% van alle claims geformuleerd door leden van Groen!. Tijdens haar interventies verwees Almaci naar haar Turkse origine en naar haar persoonlijke keuze om de hoofddoek af te leggen en hield ze een pleidooi voor minder evasieve maatregelen dan een hoofddoekenverbod. In de zomer van 2009, wanneer het debat rond de hoofddoek in het onderwijs oplaaide, schreef Almaci diverse opiniebijdragen, waarin ze zich betuigde als een hevig voorvechtster van gelijke onderwijskansen voor meisjes met een hoofddoek. Deze bevindingen geven aan dat descriptieve vertegenwoordigers een belangrijk aandeel hadden in de hogere responsiviteit van linkse partijen (Caul, 1999; Erzeel & Wiercx, 2011). Op kritieke momenten droegen zij bij tot het debat binnen de partij en dwongen ze anderen een standpunt in te nemen (Childs & Krook, 2008, p. 734).

We vonden bovendien dat er weinig tot geen wederzijdse beïnvloeding plaatsvond tussen partijen en de vrouwenbeweging. De ‘nieuwe’ of alternatieve belangenformuleringen van partijen werden niet herhaald door moslimvrouwen (niet-gerealiseerde *a posteriori* responsiviteit). Dit falen kan, wat de liberale en rechtse partijen betreft, verklaard worden, doordat deze claims lijnrecht ingingen tegen de voornaamste boodschappen van de vrouwenbeweging, namelijk dat de hoofddoek niet eenduidig gelijk te schakelen valt met onderdrukking en dat moslimvrouwen geen nood hebben aan externe bevrijding. Het gebrek aan invloed van de linkse en de christendemocratische partijen is moeilijker te verklaren. Een deel van de verklaring kan bestaan in het ‘specifieke’ karakter van vele ‘nieuwe’ claims. Hoewel deze claims – in tegenstelling tot de claims van rechtse en liberale partijen – de vertegenwoordigende autoriteit van de vrouwenbeweging niet uitdaagden, kenden ze meer specifieke rechten toe aan moslimvrouwen dan de vrouwenbeweging deed (bv. het recht om de hoofddoek te dragen tijdens inburgeringscursussen, de toegang tot het Parlement voor gesluierde vrouwen).

We zagen dat er twee uitzonderingen waren op deze beperkte wederzijdse invloed tussen partijen en de vrouwenbeweging.

We vonden, ten eerste, dat de ‘nieuwe’ claims van Almaci weerklank vonden bij allochtone vrouwenorganisaties. De volgende uitspraak van Almaci verwierf belangrijke steun¹⁵: “Als een meisje de hoofddoek draagt uit schrik voor de repressie van een groep jongens, dan zal die druk niet verdwijnen met een verbod. De druk zal dan gaan over de lengte van de rokken, de haarstijl, make-up. Het gedrag van die jongens wordt immers niet aangepakt. (...) Het zou dus nuttiger zijn als scholen, gemeenschappen en de maatschappij deze jongens aanspreken op hun gedrag in plaats van enkel in te grijpen bij de groep ‘slachtoffers’ en daarmee alle meisjes te treffen, ook zij die hun hoofddoek dragen uit vrije keuze”.

We vonden gelijkaardige patronen van ‘gerealiseerde *a posteriori* responsiviteit’ voor de claim van Almaci dat “meisjes binnen een radius van 20 km van hun thuis een school moeten kunnen vinden waar de hoofddoek is toegestaan” en haar claim dat een hoofddoekenverbod een “dubbele afstraffing” is. Enerzijds veroordeelt een dergelijk verbod meisjes die gedwongen worden de hoofddoek te dragen tot thuisonderwijs en anderzijds ontkent het het recht om de hoofddoek te dragen van meisjes die hier vrij voor kiezen.

De tweede uitzondering op de beperkte wederzijdse invloed tussen partijen en de vrouwenbeweging heeft te maken met de liberale partij Open Vld. In de loop van het debat gingen verschillende partijleden uitdrukking aan hun groeiende onzekerheid ten aanzien van de hoofddoek. In november 2005 stelde toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Karel De Gucht dat, terwijl hij vroeger een verbod had ondersteund, hij nu betwijfelde of een dergelijk verbod relevant was voor de emancipatie van moslimvrouwen. In 2008 hernam hij dit standpunt en hij stelde¹⁶: “Mijn mening daarover is aan het evolueren. Ik zie een contradictie in dit debat: de hoofddoek heeft iets onvrij, maar een verbod is ook een enorme aantasting van de vrijheid. (...) Maar wat bereiken wij met een verbod? Het is duidelijk dat er veel tegenstand is. En dus moeten we ons afvragen: door welke winst wordt dat gecompenseerd? Wat winnen we met zo’n verbod?”.

In het interview schreef De Gucht deze positiewijziging toe aan de protestactiviteiten van moslimvrouwen en hernam hij hun centrale claim dat een hoofddoek een aantasting van hun vrijheid is. Op eenzelfde manier betwistten twee lokale partijvertegenwoordigers¹⁷ in 2009 de nood aan externe bevrijding van moslimvrouwen: de protesten van deze laatsten illustreerden net de mondigheid van deze vrouwen. Deze individuele positiewijzigingen uitgezonderd blijkt evenwel dat de toenemende protestactiviteiten van moslimvrouwen een beperkte tot onbestaande impact hadden op de standpunten van partijen en hun begrip van de belangen van moslimvrouwen.

6. Conclusie

Deze studie van het Vlaamse hoofddoekendebat heeft empirisch bewijs aangeleverd voor de noodzaak aan een relationele evaluatie van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Onze vergelijking tussen de claims geformuleerd door partijen enerzijds en vrouwenorganisaties en individuele moslimvrouwen anderzijds toonde aan, dat de inclusie van de perspectieven van moslimvrouwen in vertegenwoordigingsprocessen niet vanzelfsprekend is. Hoewel alle Vlaamse partijen claimden namens en voor moslimvrouwen te handelen, toonde onze studie aan dat linkse partijen meer aandacht hadden voor de stemmen van moslimvrouwen dan rechtse en liberale partijen. De claims van deze laatste partijen gaven blijk van een belangrijke afwijzing en zelfs van het onontvankelijk verklaren van de perspectieven die door moslimvrouwen zelf werden aangereikt. Onze studie toonde aan dat wanneer moslimvrouwen hun aandeel claimden in de definiëring van hun belangen, sommige partijen een sterkere bijdrage leverden tot de inclusie van hun stemmen dan andere.

Het gebruik van de typologie van responsiviteit van Severs (2010) in deze studie leverde bijkomend bewijs voor de cruciale rol van linkse partijen en van descriptieve vertegenwoordigers in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Het gebruik van deze typologie toonde niet enkel de verhoogde responsiviteit van linkse en descriptieve vertegenwoordigers aan; het onthulde ook de verhoogde capaciteit van descriptieve vertegenwoordigers (*i.e.* vrouwelijke vertegenwoordigers met een allochtone achtergrond) om op de noden van moslimvrouwen te anticiperen. Deze bevindingen tonen niet enkel aan dat het ertoe doet wie onze vertegenwoordigers zijn, maar ze leveren ook het bewijs van de relevantie van descriptieve vertegenwoordiging voor de legitimiteit van vertegenwoordigende systemen. In contexten van marginalisering en wantrouwen, zoals het hoofddoekendebat, zijn descriptieve vertegenwoordigers cruciaal in het promoten van de stemmen van burgers zelf en het insluiten van deze stemmen in besluitvormingsprocessen. Deze bevindingen versterken de initiële claim van onze bijdrage, namelijk dat het onvoldoende is om de vertegenwoordigende claims voor vrouwen te identificeren. Dergelijke studies leveren onvoldoende inzicht in de kwaliteit van substantiële vertegenwoordiging.

De focus binnen onze studie op (zelf-mobiliserende) vrouwenorganisaties draagt bepaalde beperkingen in zich. De bestudeerde organisaties en groepen vrouwen maken slechts deel uit van de bredere groep 'moslimvrouwen'. Hierdoor is het moeilijk om, op basis van onze studie, de mogelijkheid uit te sluiten dat liberale en rechtse partijen responsief handelden aan de noden van minder verbale – *i.e.* niet-georganiseerde – groepen van moslimvrouwen (*cf.* Strolovitch, 2006). Het uitsluiten van deze mogelijkheid behoeft verdere diepteanalyse van de levenservaringen van moslimvrouwen (bv. aan de hand van focusgroepen). Verdere aandacht voor de politieke opportuiniteitsstructuur van het Vlaamse debat, waaronder de

mogelijkheid voor de meest gemarginaliseerde subgroepen om hun stem te formuleren, is eveneens zinvol. Tot besluit, merken we evenwel op dat een dergelijk bijkomend onderzoek geen afbreuk doet aan de belangrijkste bevinding van deze studie, namelijk dat wanneer moslimvrouwen het publieke forum betreden en hun aandeel claimen in de definiëring van hun belangen, de perspectieven van deze vrouwen niet dezelfde aandacht verwerven van alle vertegenwoordigende actoren. Deze bevinding ondersteunt de binnen deze bijdrage geformuleerde oproep tot een relationele evaluatie van vertegenwoordigingsprocessen.

Noten

1. Deze studie kwam tot stand in het kader van een onderzoeksproject rond de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, ouderen en migranten (Universiteit Antwerpen, 2008-2012), gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (projectnummer G.0083.08N). De auteurs wensen de anonieme reviewers en de leden van de redactie te bedanken voor hun waardevolle commentaren.
2. Pitkin (1967) beperkte zich in haar studie niet tot de vertegenwoordiging van vrouwen maar behandelde het concept vertegenwoordiging binnen de ruimere context van vertegenwoordigende democratie. Voor het belang van ons argument spitsen we haar visie in deze sectie toe op de vertegenwoordiging van vrouwen.
3. Omwille van het specifieke grootstedelijke karakter van Brussel werd het Parlement van de Brussels Hoofdstedelijk Gewest niet opgenomen in deze studie.
4. In Vlaanderen wordt de diversiteit aan islamitische sluiers veelal benoemd als ‘hoofddoek’, wat onze keuze voor dit trefwoord legitimeert.
5. Om voldoende spreiding doorheen de tijd te garanderen, werd deze selectie gebaseerd op jaarlijkse gemiddelden van de tijd die per uitzending werd besteed aan het thema van de hoofddoek. Enkel die uitzendingen die boven het jaarlijks gemiddelde uitrezen, werden behouden.
6. Mediargus is een online databank van Vlaamse kranten en magazines (www.mediargus.be).
7. Enkel de persberichten van de sociaaldemocratische partij sp.a waren niet beschikbaar ten tijde van deze studie. De verzamelde data toont echter aan dat, wat de andere partijen betreft, de hoofddoek nauwelijks aan bod kwam in persberichten.

8. In deze studie hanteren we de notie ‘vrouwenbeweging’ als overkoepelende term om de claims geformuleerd door vrouwenorganisaties en moslimvrouwen te beschrijven. We doen hierbij geen uitspraak over de aard van de samenwerking tussen deze vrouwen en organisaties.

9. We vonden geen bewijs van een mediabias. Partijfamilies en de ‘vrouwenbeweging’ formuleerden dezelfde types claims in de verschillende fora die werden opgenomen in deze studie. Ondanks enige variatie, boden de diverse mediabronnen een gelijk platform aan de verschillende partijfamilies. Aangezien deze studie een vertegenwoordigingsproces betreft – en geen uitspraken doet over de representativiteit van de media – moet elke mediabias als een intrinsiek onderdeel van dit vertegenwoordigingsproces beschouwd worden.

10. In de rest van deze sectie wordt deze term gehanteerd om naar de claims van moslimvrouwen en vrouwenorganisaties te verwijzen.

11. De groene partijfamilie bestaat uit de Vlaamse partij Groen! en haar Franstalige tegenhanger Ecolo. De sociaaldemocratische familie bestaat uit de Vlaamse kartelpartij sp.a-spirit en de Franstalige partij PS. Tot de christendemocraten behoren de Vlaamse CD&V en de Franstalige cdH. De liberale partijfamilie bestaat uit de Franstalige kartelpartij MR/FDF en de Vlaamse partijen Open Vld en LDD. De rechtse en Vlaams-nationalistische partijfamilies bestaan respectievelijk enkel uit Vlaams Belang en de N-VA.

12. De claims van federaal senator Anne-Marie Lizin, lid van de Franstalige sociaaldemocratische partij PS, is een belangrijke uitzondering. Begin 2004 introduceerde ze, samen met Alain Destexhe (MR), een wetsvoorstel om de hoofddoek te verbieden in publieke diensten en in het onderwijs.

13. *Vlaams Belang Magazine* 2004, vol. 28 (2) (februari).

14. *De Standaard* 2 oktober 2009.

15. *De Standaard* 25 juni 2009.

16. *Knack* 1 juli 2008.

17. Met name Filip Buntinx en Kris Gysels van de Antwerpse Open Vld.

Bibliografie

- André, A., Depauw, S., Erzeel, S. & Deschouwer, K. (2010). Vertegenwoordigende claims op het net: hoe Kamerleden spreken over de groepen die zij vertegenwoordigen. In K. Celis, P. Meier & B. Wauters (Eds.), *Gezien, gehoord, vertegenwoordigd?* (pp. 205-24). Gent: Academia Press.
- Benhabib, S. (2006). Democratic Iteration: The Local, the National, and the Global. In R. Prost (Ed.) *Another Cosmopolitanism* (pp. 45-82). Oxford: Oxford University Press.
- Bracke, S. (2004). Women Resisting Secularisation in an Age of Globalisation. Four Case-studies within a European Context. Niet-gepubliceerd PhD-manuscript, Universiteit Utrecht.
- Castiglione, D. (2012). Giving Pitkin her Due: What the 'Representative Claim' Gets Right, and What It Risks Missing. *Contemporary Political Theory*, 11 (1), 109-127.
- Caul, M. (1999). Women's Representation in Parliament: The Role of Political Parties. *Party Politics*, 5 (1), 79-98.
- Celis, K. (2006). Substantive Representation of Women: The Representation of Women's Interests and the Impact of Descriptive Representation in the Belgian Parliament (1900-1979). *Journal of Women, Politics, and Policy*, 28 (2), 85-114.
- Celis, K. (2008). Special Issue. The Substantive Representation of Women. *Representation*, 44 (2), 93-208.
- Celis, K. & Childs, S. (2008). Special Issue. The Political Representation of Women. *Parliamentary Affairs*, 61 (3), 419-557.
- Celio, K., Childs, S., Kantola, J. & Krook, M.L. (2009). *Constituting Women's Interests through Representative Claims*. Paper gepresenteerd tijdens de Annual Meeting of the American Political Science Association, Toronto, Canada, 3-6 september 2006.
- Childs, S. & Krook, M.L. (2008). Critical Mass Theory and Women's Political Representation. *Political Studies*, 56 (3), 725-736.
- Coene, G. & Longman, C. (2008). Gendering the Diversification of Diversity: The Belgian Hijab (in) Question. *Ethnicities*, 8 (3), 302-321.
- Crenshaw, K. (1998). Demarginalising the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. In A. Phillips (Ed.), *Feminism and Politics* (pp. 314-43). New York: Oxford University Press.
- Donovan, B. (2007). Minority Representation in Germany. *German Politics*, 16 (4), 455-480.
- Dovi, S. (2002). Preferable Descriptive Representation: Will Just Any Woman, Black or Latino Do? *American Political Science Review*, 96 (4), 729-745.
- Droogsma, R.A. (2007). Redefining Hijab: American Muslim Women's Standpoints on Veiling. *Journal of Applied Communication Research*, 35 (3), 294-319.
- Erzeel, S. (2011). Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer. *Res Publica*, 53 (4), 429-450.

- Erzeel, S. & Wiercx, J. (2011). *Moving beyond Critical Mass: Identifying Critical Actors in the Substantive Representation of Women in Belgium*. Paper gepresenteerd tijdens de 2e European Conference on Politics and Gender, Boedapest, Hongarije, 13-15 januari 2011.
- Eulau, H. & Karps, P.D. (1977). The Puzzle of Representation: Specifying Components of Responsiveness. *Legislative Studies Quarterly*, 2 (3), 233-254.
- Gaspard, F. & Khosrokhavar, F. (1995). *Le Foulard et la République*. Paris: Découverte.
- Jacobs, D. (2004). Alive and Kicking? Multiculturalism in Flanders. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 280-297.
- Lorasdagi, B.K. (2009). The Headscarf and 'Resistance Identity-building': A Case Study on Headscarf-wearing in Amsterdam. *Women's Studies International Forum*, 32 (6), 453-462.
- Lyon, D. & Spini, D. (2004). Unveiling the Headscarf Debate. *Feminist Legal Studies*, 12 (4), 333-345.
- Mansbridge, J. (1999). Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent 'Yes'. *The Journal of Politics*, 61 (3), 628-657.
- Mansbridge, J. (2003). Rethinking Representation. *American Political Science Review*, 97 (4), 515-258.
- Meier, P. (2008). Critical Frame Analysis of EU Gender Equality Policies: New Perspectives on the Substantive Representation of Women. *Representation*, 44 (2), 155-167.
- Pitkin, H.F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Plotke, D. (1997). Representation is Democracy. *Constellations*, 4 (1), 19-34.
- Rosenberger, S. & Sauer, B. (2011). *Politics, Religion, and Gender. Framing and Regulating the Veil*. New York: Routledge.
- Runciman, D. (2007). The Paradox of Political Representation. *The Journal of Political Philosophy*, 15 (1), 93-114.
- Saharso, S. & Lettinga, D. (2008). Contentious Citizenship: Policies and Debates on the Veil in the Netherlands. *Social Politics*, 15 (4), 455-480.
- Saward, M. (2006). The Representative Claim. *Contemporary Political Theory*, 5 (3), 297-318.
- Seckinelgin, H. (2006). Civil Society between the State and Society: Turkish Women with Muslim Headscarves? *Critical Social Policy*, 26 (4), 748-769.
- Severs, E. (2010). Representation as Claims-making: Quid Responsiveness? *Representation*, 46 (4), 411-423.
- Severs, E. (2012). Substantive Representation through a Claims-making Lens: A Strategy for the Identification and Analysis of Substantive Claims. *Representation*, 48 (2), 151-168.
- S'Jegers, S. (2005). Een feminisme voor alle vrouwen? De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturaliteit, 'allochtone' vrouwen (organisaties) en het hoofddoekendebat. Niet-gepubliceerde masterthesis, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

DE SUBSTANTIËLE VERTEGENWOORDIGING VAN MOSLIMVROUWEN

- Strolovitch, D. (2006). Do Interest Groups Represent the Disadvantaged? Advocacy at the Intersections of Race, Class and Gender. *The Journal of Politics*, 68 (4), 894-910.
- Torrekens, C. (2005). Le Pluralisme Religieux en Belgique. *Diversité Canadienne*, 4 (3), 56-58.
- Urbinati, N. (2005). Continuity and Rupture: The Power of Judgment in Democratic Representation. *Constellations*, 12 (2), 194-222.
- Velaers, J. & Foblets, M.C. (2010). Le fait religieux dans ses rapports avec l'État en droit belge. In J.M. Torrón & W.C. Durham (Eds.), *La religion et l'état laïque: Rapports nationaux* (pp. 103-128). Washington: The International Center for Law and Religion Studies.
- Verloo, M. (2005). Mainstreaming Gender Equality in Europe: A Critical Frame Analysis. In M. Verloo & M.P. Maloutas (Eds.), *Differences in the Framing of Gender Inequality as a Policy Problem across Europe* (pp. 11-34). Athens: Greek Review of Social Research.
- Weldon, S.L. (2008). The Concept of Intersectionality. In A.G. Mazur & G. Goertz (Eds.), *Gender and Concepts* (pp. 193-218). Cambridge: Cambridge University Press.